

પ્રસ્તાવના

સમાજશાસ્ત્રનો ઉદ્ભવ અને એક સામાજિક વિજ્ઞાન તરીકે તેનો વિકાસ તથા અન્ય વિષય સાથેનો તેનો સંબંધ અને તેના વિશાળ વિષયવસ્તુનો પરિચય આપણે આગળના એકમોમાં મેળવ્યો.

આપણા પરિવર્તનશીલ સમાજમાં વિજ્ઞાનના વિકાસના ઇતિહાસને તપાસીએ તો પહેલાં માત્ર તત્ત્વજ્ઞાનમાં ભૌતિક અને સામાજિક જગતનું જ્ઞાન સંગૃહીત હતું; પરંતુ સમયના પ્રવાહ સાથે માનવીએ વિકસાવેલી પોતાની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ અને નવી શોધોના પરિણામે ભૌતિક અને સામાજિક જગતનો અભ્યાસ કરતી જુદી જુદી શાખાઓ અસ્તિત્વમાં આવી અને સ્વાયત્ત રીતે વિકસવા લાગી. આ શાખાઓમાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુથી અભ્યાસ કરવાની દૃષ્ટિનું જોડાણ થતા અનેક ભૌતિક અને સામાજિક વિજ્ઞાનોનો વિકાસ શક્ય બન્યો.

એક સામાજિક વિજ્ઞાન તરીકે સમાજશાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ સમાજમાં ઉદ્ભવતી અને સમાજ સાથે સંકળાયેલી ઘટનાઓને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણથી તપાસી, એ અંગે વિસ્તૃત માહિતી મેળવવાનો છે કે જેથી આ ઘટનાઓને વૈજ્ઞાનિક રીતે સમજી શકાય અને તે સંબંધી સિદ્ધાંતો સ્થાપિત કરી શકાય. સમાજની ઘટનાઓ વિશે ઊંડાણપૂર્વકનું સંશોધન એ સમાજશાસ્ત્રનું મુખ્ય હાર્દ છે, ત્યારે સમાજશાસ્ત્રની સંશોધન પદ્ધતિઓની માહિતી મેળવવી ખૂબ જરૂરી બને છે. આ એકમમાં આપણે સંશોધન-પ્રક્રિયા અને સમાજશાસ્ત્રની સંશોધન-પદ્ધતિઓ વિશે ટૂંકી માહિતી મેળવીશું.

સામાજિક સંશોધનની વ્યાખ્યા

રેડમન અને મોરીના મતે ‘નવું જ્ઞાન મેળવવાનો પદ્ધતિસરનો પ્રયાસ એટલે સંશોધન.’

ટૂંકમાં સામાજિક સંશોધન એટલે સમાજજીવનની ઘટનાઓનું વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી વિશ્લેષણ કરી તે વિશ્લેષણના આધારે સમાજજીવનને સ્પર્શતા સિદ્ધાંતો કે નિયમો સાથે ખ્યાલો રચી શકાય તે માટેની વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિ કે પ્રક્રિયા. એક અર્થમાં જ્ઞાન મેળવવા માટે પદ્ધતિસરનો પ્રયાસ એટલે સંશોધન.

સામાજિક સંશોધનના હેતુઓ

પોલિન યંગના મતે સામાજિક સંશોધનનાં મુખ્યત્વે ત્રણ ધ્યેયો કે હેતુઓ છે : (1) હકીકતોની શોધ અને ચકાસણી કરવી. (2) હકીકતો વચ્ચેનો સંબંધ શોધવો. (3) વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત સ્થાપવો.

આ ત્રણેય હેતુઓને આપણે નીચે મુજબ સમજી શકીએ :

(1) **હકીકતોની શોધ અને ચકાસણી** : સામાજિક સંશોધનનો મુખ્ય હેતુ નવી સામાજિક હકીકતોને શોધવી અને જૂની હકીકતોને ચકાસી તેનું પરીક્ષણ કરવું તે છે. સંશોધનમાં જ્યારે નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે ત્યારે એવું માનીને નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે કે કોઈ પણ હકીકત એકબીજા સાથે જોડાયેલ હોય છે. આ હકીકતો એકબીજાથી અલગ હોતી નથી. જો એક સામાજિક હકીકત અન્ય સામાજિક હકીકત સાથે સંબંધિત હોય તો જ તે અર્થપૂર્ણ બને છે. આમ, આપણે કહી શકીએ કે સામાજિક સંશોધનમાં હકીકતો પાછળ છુપાયેલા રહસ્યને શોધવાનો પ્રયાસ થાય છે.

(2) **હકીકતો વચ્ચેનો સંબંધ શોધવો** : સામાજિક સંશોધનનો બીજો મહત્વનો હેતુ છે - હકીકતો વચ્ચેના સંબંધને શોધવો. સામાજિક સંશોધનમાં એકત્ર કરેલ હકીકતોની તાર્કિક અને ક્રમબદ્ધ ગોઠવણી સાથે તેનું પૃથક્કરણ કરી, હકીકતો વચ્ચેના સંબંધનું વિશ્લેષણ કરી, તે હકીકતનો ગૂઢાર્થ જાણી, હકીકતો વચ્ચેના સંબંધના પ્રકારના સ્વરૂપને (સહસંબંધ કે કાર્યકારણનો) તપાસવાનો છે.

(3) **વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત સ્થાપવો** : સામાજિક સંશોધનનો ત્રીજો અને અંતિમ હેતુ સંશોધન-પ્રક્રિયાના અંતે સમાજજીવનને લગતો ચોક્કસ સિદ્ધાંત પ્રસ્થાપિત કરવાનો છે. આ સાથે માનવવર્તનના અભ્યાસમાં મદદરૂપ થઈ શકે તેવાં વૈજ્ઞાનિક સાધનો અને ખ્યાલોના વિકાસ સાથે અન્ય સિદ્ધાંતોનો વિકાસ કરવો તે છે.

સામાજિક સંશોધનનાં મુખ્ય સોપાનો

સામાજિક સંશોધન એ એક વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયા છે. તેનાં મુખ્ય સોપાનો નીચે મુજબ છે :

(1) સંશોધન વિષયની પસંદગી (2) સંશોધન-આયોજન (3) ઉપકલ્પનાનું નિર્માણ (4) માહિતી એકત્રીકરણની પ્રયુક્તિની પસંદગી (5) માહિતીનું એકત્રીકરણ (6) માહિતીનું વર્ગીકરણ અને પૃથક્કરણ (7) સંશોધનનાં તારણો અને સામાન્યીકરણ (સંશોધન અહેવાલ).

ઉપર્યુક્ત સોપાનોની વિસ્તૃત સમજ આપણે નીચે મુજબ મેળવી શકીએ :

(1) **વિષયપસંદગી** : સંશોધકે (સંશોધન કરનાર) જુદાં જુદાં સંશોધન ક્ષેત્રો વિશે સર્વાંગી દૃષ્ટિએ વિચારણા કરી તે સંશોધન પૈકી કોઈ એક વિષયની પસંદગી ચોક્કસાઈપૂર્ણ રીતે કરવી એ વૈજ્ઞાનિક સંશોધનનું પ્રથમ સોપાન છે. કોઈ પણ સંશોધન કાર્યના પ્રારંભ માટે વિષયની પસંદગી કરવી એ અતિઆવશ્યક બાબત છે, કેમકે વિષયપસંદગી વગર સંશોધન શક્ય બનતું નથી. દા.ત. ગુજરાતમાં સ્ત્રી-પુરુષ જાતિ પ્રમાણની સમસ્યા.

(2) **સંશોધન-આયોજન** : સંશોધકે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી સંશોધન કરવું હોય તો તેને માટે આગવું આયોજન કરવું જરૂરી બની જાય છે. આયોજન એ સંશોધકને સંશોધનની દિશા નક્કી કરી આપતું તાર્કિક અને આયોજિત સાધન છે. જોકે સામાજિક ઘટનાઓની જટિલતાને કારણે ચોક્કસ અને ચુસ્ત આયોજન ભાગ્યે જ શક્ય બને છે, કેમકે સંશોધનકાર્ય જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમ નિયત આયોજનમાં કેટલાક ફેરફારો કરવાની આવશ્યકતા પણ ઊભી થાય છે. આથી, એમ કહી શકાય કે સંશોધન પૂર્વે કરવામાં આવતું આયોજન એ માત્ર કામચલાઉ અને સંશોધકને માત્ર દિશાનિર્દેશ કરવાનું કાર્ય કરે છે. આથી સંશોધનનું આયોજન કરતી વખતે સંશોધકે કેટલાક મહત્વના નિર્ણયો લેવાના હોય છે. સંશોધકે ક્યારથી સંશોધનકાર્યનો આરંભ કરવો, સંશોધન ક્ષેત્રની સીમા નક્કી કરવી, માહિતી એકત્ર કરવા માટે કઈ પદ્ધતિ અપનાવવી જેવી બાબતોના નિર્ણયો સંશોધન-આયોજનમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

(3) **ઉપકલ્પનાનું નિર્માણ** : ઉપકલ્પનાનું નિર્માણ એ સંશોધન-પ્રક્રિયાની પાયાની અત્યંત મહત્વની બાબત છે. જોકે બધા જ વિદ્વાનો ઉપકલ્પનાના નિર્માણને સંશોધનના સ્વતંત્ર સોપાન તરીકે લેખતા નથી. ઉપકલ્પના એ વાસ્તવિક ઘટનાનાં તથ્યો કે હકીકતો વચ્ચેના સહસંબંધ અંગેનું માત્ર કામચલાઉ ધારેલું વિધાન છે કે જેની ચકાસણી કરવાની બાકી હોય છે. ઉપકલ્પનાના નિર્માણ માટે ભૂતકાળમાં આ જ પ્રકારની ઘટનાના નિર્માણ સાથે જોડાયેલ અને કારણભૂત મનાતાં પરિબલોને સંશોધક અલગ તારવે અને તેમની વચ્ચેના સહસંબંધ માટે પ્રશ્નરૂપ વિધાન કરે છે. આ પ્રશ્નરૂપ વિધાન એટલે ઉપકલ્પના. આ ઉપકલ્પનાને સંશોધન-પ્રક્રિયા દરમિયાન તપાસવામાં આવતી હોય છે. દા.ત., સ્ત્રી-ભ્રૂણહત્યાનો દર વધે તેમ સ્ત્રીઓની સંખ્યામાં ઘટાડો થાય.

(4) **માહિતી એકત્રીકરણની પ્રયુક્તિની પસંદગી** : સંશોધનનું આ અતિ મહત્વનું સોપાન છે. આ પ્રયુક્તિઓ દ્વારા જ સંશોધકે પોતાના સંશોધન-પ્રશ્ન વિશેની માહિતી એકત્ર કરવાની હોય છે અને એકત્ર કરેલ માહિતીના આધારે જ ઉપકલ્પનાની ચકાસણી કરવાની હોય છે. ઉપકલ્પનાની ચકાસણી માટે ચોક્કસ, આધારભૂત અને વિશ્વસનીય માહિતી પ્રાપ્ત થાય એ ખૂબ જરૂરી છે. તેને માટે સંશોધકે પોતાના અભ્યાસક્ષેત્ર, માહિતીના સ્ત્રોત, માહિતીનું સ્વરૂપ અને કદને ધ્યાનમાં રાખીને નિરીક્ષણ, મુલાકાત, પ્રશ્નાવલિ, અનુસૂચિ જેવી માહિતી એકત્રીકરણની પ્રયુક્તિમાંથી કાળજીપૂર્વક રીતે જરૂરિયાત મુજબની પ્રયુક્તિ પસંદ કરવાની હોય છે. દા.ત., ગુજરાતમાં સ્ત્રી-પુરુષ જાતિ પ્રમાણ અંગેના સંશોધન માટે માહિતી એકત્રીકરણ માટે કઈ પ્રયુક્તિઓ પસંદ કરવી તે નક્કી કરવું પડે.

(5) માહિતીનું એકત્રીકરણ : સંશોધકે નિર્માણ કરેલી સંશોધન માટેની ઉપકલ્પનાની ચકાસણી માટે અભ્યાસ હેઠળની ઘટના વિશે માહિતી એકત્ર કરવી જરૂરી બને છે. જ્યાં સુધી ઉપકલ્પનાની ચકાસણી કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી વિજ્ઞાન તેની યથાર્થતાને સ્વીકારતું નથી. ચોક્કસ માહિતીના આધારે સંશોધકે ઉપકલ્પનાની યથાર્થતા સિદ્ધ કરવાની હોય છે. તેનો આધાર સંશોધકે પસંદ કરેલ માહિતી એકત્રીકરણની પ્રયુક્તિનો ઉપયોગ કરી, તટસ્થ રહીને માહિતી પ્રાપ્ત કરવા પર હોય છે. સંશોધકનો પૂર્વગ્રહ સંશોધનમાં હાનિકર્તા નીવડે છે.

(6) માહિતીનું વર્ગીકરણ અને પૃથક્કરણ : સંશોધકે વૈજ્ઞાનિક પ્રયુક્તિથી એકત્ર કરેલ માહિતીને અર્થપૂર્ણ બનાવવી હોય તો સંશોધક દ્વારા જે માહિતી મેળવવામાં આવે તેને તાર્કિક સંબંધને આધારે પરસ્પર જોડવામાં આવે. આ માટે આવશ્યક છે - મેળવેલ માહિતીનું વર્ગીકરણ અને પૃથક્કરણ. માહિતીનું વર્ગીકરણ અને પૃથક્કરણ માહિતીના સંબંધને જાણવા માટે પણ એટલું જ જરૂરી છે. કોઈપણ છૂટીછવાઈ માહિતીના આધારે કોઈ વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત કે તારણ નિષ્પન્ન કરી શકાય નહિ. આથી જ સંશોધકે માહિતીમાં સમાનતા કે વિભિન્નતાના આધારે વર્ગીકરણ કરવું જરૂરી બને છે. દા.ત., ઉપર્યુક્ત સંશોધન મુદ્દામાં જાતિ (sex) ધર્મ, વૈવાહિક દરજ્જો, જ્ઞાતિ વગેરે જેવી બાબતોનું વર્ગીકરણ કરી શકાય.

(7) સંશોધનનાં તારણો અને સામાન્યીકરણ (અહેવાલ લેખન) : સંશોધન પ્રક્રિયાનું આ અંતિમ સોપાન છે. સંશોધક મેળવેલ માહિતીના વર્ગીકરણને આધારે જુદી જુદી હકીકતો વચ્ચેના સંબંધની સ્પષ્ટતા મેળવે છે અને તેના પરથી હકીકતો વિશે ચોક્કસાઈપૂર્વક વિધાનો રજૂ કરે છે. આવાં વિધાનો એટલે તારણો. આવાં તારણોની જેમાં રજૂઆત કરવામાં આવે તેને સંશોધન અહેવાલ કહેવામાં આવે છે.

સંશોધક કોઈપણ ઘટના વિશે સંશોધન કરીને જે તારણો રજૂ કરે એ તારણો એકમાત્ર ઘટનાને જ લાગુ પડતા હોય તેવું હોતું નથી; પરંતુ આ ઘટના અને તેને સમાન અન્ય તમામ ઘટનાઓને પણ એટલા જ લાગુ પડતા હોય છે. આમ, એક ઘટનાનો અભ્યાસ કરીને તારવવામાં આવેલાં તારણો તે જ વર્ગની અન્ય ઘટનાઓને જ્યારે લાગુ પાડવામાં આવે એ પ્રક્રિયાને સામાન્યીકરણ કહેવામાં આવે છે. આ સામાન્યીકરણમાંથી જ સિદ્ધાંતો અસ્તિત્વમાં આવતા હોય છે.

સમાજશાસ્ત્રની સંશોધન પદ્ધતિઓ

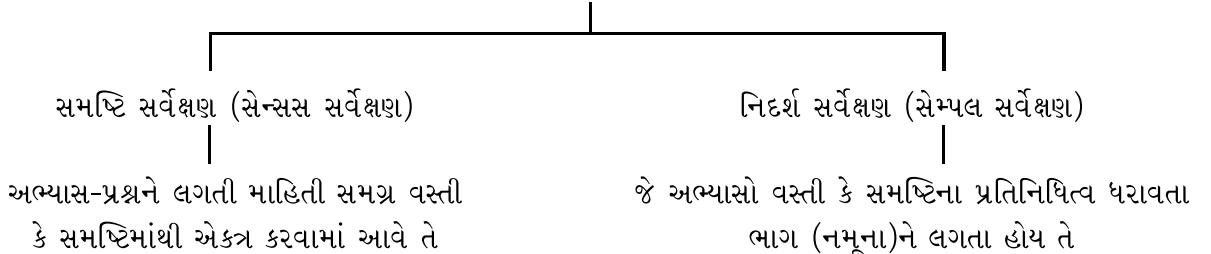
(1) સર્વેક્ષણ પદ્ધતિ : સમાજશાસ્ત્રમાં માહિતી એકત્રીકરણની પદ્ધતિ તરીકે અતિ પ્રચલિત અને વ્યાપક ઉપયોગમાં લેવામાં આવતી પદ્ધતિ એટલે સર્વેક્ષણ. માત્ર સામાજિક સંશોધનોમાં જ નહિ; પરંતુ સરકારી અને બિનસરકારી જેવાં અનેક ક્ષેત્રોમાં અનેકવિધ હેતુઓ માટે સર્વેક્ષણનો ઉપયોગ થાય છે. તમે પણ ક્યારેક આવા સર્વેક્ષણમાં જોડાયા હશો. સામાન્ય રીતે લોકોનાં વલણો, વર્તનો, માન્યતાઓ, અભિપ્રાયો, અપેક્ષાઓ વગેરેના અભ્યાસમાં આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ થાય છે. ટૂંકમાં માહિતી એકત્રીકરણની અતિ લોકપ્રિય પદ્ધતિ એટલે સર્વેક્ષણ પદ્ધતિ. સર્વેક્ષણનો પ્રારંભ સૈદ્ધાંતિક કે વ્યવહારલક્ષી સંશોધન પ્રશ્નથી થાય છે અને તેનાં માપન તથા માહિતીના વિશ્લેષણ સાથે તે પૂર્ણ થાય છે.

સર્વેક્ષણ પદ્ધતિમાં માહિતી એકત્રીકરણ માટે બે પ્રયુક્તિનો ઉપયોગ થાય છે : (1) મુલાકાત પ્રયુક્તિ (2) પ્રશ્નાવલિ પ્રયુક્તિ.

મોટા ભાગનાં સંશોધન-પ્રશ્નો માટે સમષ્ટિમાંથી કે સમષ્ટિના ભાગમાંથી પ્રશ્નાવલિ કે મુલાકાત અનુસૂચિનો ઉપયોગ કરી માહિતી એકત્ર કરવાની જરૂરિયાત ઊભી થાય છે. માહિતી એકત્ર કરતા આવા અભ્યાસોને સામાન્ય રીતે સર્વેક્ષણ કહેવામાં આવે છે.

ટૂંકમાં સમાજજીવનને લગતી માહિતી એકત્ર કરી તેનું વર્ણન કરવાની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ એટલે સર્વેક્ષણ.

સર્વેક્ષણના વિભાગ

સામાજિક સર્વેક્ષણના હેતુઓ : (1) વર્ણનાત્મક હેતુ (2) સૈદ્ધાંતિક હેતુ.

(1) વર્ણનાત્મક હેતુ : વર્ણનાત્મક હેતુથી હાથ ધરાયેલાં સર્વેક્ષણ ઉપયોગિતાના પાયા પર રચાયેલા હોય છે. આવા સર્વેક્ષણનું ધ્યેય સમાજજીવનના કોઈ ને કોઈ પાસાને સ્પર્શતી માહિતી એકત્ર કરી તેનાં વર્ણનનું હોય છે. આવા સર્વેક્ષણને વર્ણનાત્મક સર્વેક્ષણ કહેવામાં આવે છે. આ સર્વેક્ષણમાં માહિતીના વર્ણન પાછળનું મુખ્ય ધ્યેય સમાજ-કલ્યાણ માટે રચનાત્મક કાર્યક્રમ રજૂ કરવા કે તેના આધારે પગલાં ભરવાનો હોય છે.

(2) સૈદ્ધાંતિક હેતુ : સૈદ્ધાંતિક હેતુથી હાથ ધરવામાં આવતા સર્વેક્ષણનો હેતુ હકીકતોની સમજૂતી કે સ્પષ્ટીકરણનો હોય છે. આવા સર્વેક્ષણમાં સામાજિક સિદ્ધાંતો દ્વારા સૂચિત થતી ઉપકલ્પનાને ચકાસવામાં આવતી હોય છે અને ઘટનાઓ ઉપર જુદાં જુદાં પરિબળોની અસરને તપાસવામાં આવે છે. આવા સર્વેક્ષણને વિશ્લેષણાત્મક સર્વેક્ષણ પણ કહેવામાં આવે છે.

સામાજિક સર્વેક્ષણમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધનનાં સોપાનો મુજબ સમાજજીવનને લગતી માહિતી એકત્ર કરવામાં આવે છે.

મુલાકાત પ્રયુક્તિ

સામાજિક સંશોધનમાં માહિતી એકત્ર કરવાની એક પ્રયુક્તિ એટલે—મુલાકાત પ્રયુક્તિ. સામાજિક સંશોધનમાં સંશોધક સંશોધનના હેતુઓને ધ્યાનમાં રાખી જેનો અભ્યાસ કરવા માંગતા હોય તેવી વ્યક્તિઓને પ્રત્યક્ષ મળી, પ્રશ્નો પૂછીને માહિતી એકત્ર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. એટલે કે સંશોધક દ્વારા ઉત્તરદાતાને રૂબરૂ મળી, વાતચીત કરી, પ્રશ્નો પૂછી, માહિતી એકત્ર કરવાની પ્રયુક્તિ એટલે મુલાકાત પ્રયુક્તિ.

મુલાકાત

મુલાકાતમાં બે પક્ષ હોય છે. એક મુલાકાત લેનાર (સંશોધક) અને બીજો મુલાકાત આપનાર (માહિતીદાતા કે ઉત્તરદાતા). મુલાકાતમાં સંશોધક પોતાના સંશોધન-પ્રશ્ન કે સમસ્યાના સંદર્ભે ઉત્તરદાતાને વ્યક્તિગત રીતે રૂબરૂ મળે છે. તેને પ્રશ્નો પૂછીને પોતાના અભ્યાસ અનુસંધાને માહિતી એકત્ર કરે છે. આ અર્થમાં મુલાકાત એટલે સંશોધક અને માહિતીદાતા વચ્ચેની મોઢામોઢની શાબ્દિક આપ-લેની પ્રક્રિયા. આમ, મુલાકાતને બે વ્યક્તિ વચ્ચેની આંતરક્રિયા પણ ગણાવી શકાય.

મુલાકાતમાં સંશોધક બે રીતના ઉપયોગથી માહિતી મેળવે છે. તેમાં એક મુલાકાત અનુસૂચિ અને બીજી મુલાકાત માર્ગદર્શિકા.

(1) મુલાકાત અનુસૂચિ : સંશોધન પ્રશ્નના અનુસંધાનમાં પ્રશ્નોની બનેલી વિગતવાર યાદી એટલે મુલાકાત અનુસૂચિ. મુલાકાત અનુસૂચિ એ સંશોધન-સમસ્યાના સંદર્ભે પહેલેથી ઘડાયેલા કમબદ્ધ પ્રશ્નોનું બનેલું પત્રક છે.

સંશોધક ઉત્તરદાતાની મુલાકાત લે ત્યારે ઉત્તરદાતાને રૂબરૂ કમબદ્ધ પ્રશ્નો પૂછે છે અને ઉત્તરદાતા જે ઉત્તર આપે તેને માહિતીપત્રકમાં નોંધે છે.

(2) મુલાકાત માર્ગદર્શિકા : ડેનિસ અને સ્ટીફનના મતે ‘મુલાકાત માર્ગદર્શિકા એ જોઈતી માહિતીના પ્રકારની રૂપરેખા સૂચવતી માર્ગદર્શિકા છે. તે નિશ્ચિત પ્રશ્નોની બનેલી નથી; પરંતુ કઈ કઈ વિગતોને લગતી માહિતીની જરૂર છે તે વિગતો દર્શાવતી યાદી છે. જે યાદી ધ્યાનમાં રાખી મુલાકાત લેનાર માહિતીદાતાને પ્રશ્નો પૂછે છે અને જોઈતી માહિતી એકત્ર કરે છે.’

પ્રશ્નાવલિ પ્રયુક્તિ

સામાજિક સંશોધનમાં માહિતી એકત્ર કરવાની બીજી પ્રયુક્તિ એ પ્રશ્નાવલિ પ્રયુક્તિ છે. સંશોધન-પ્રશ્નના અનુસંધાને સંશોધકે રચેલા પ્રશ્નોની યાદી એટલે પ્રશ્નાવલિ. વિદ્યાર્થીજીવનમાં તમે પણ શાળા કે છાત્રાલયમાં પ્રવેશ મેળવવા પ્રવેશપત્રમાં આપેલા પ્રશ્નોની વિગતો જાતે ભરી હશે. એ પ્રવેશપત્ર વિશે વિચારશો તો તમે સમજી શકશો કે પ્રશ્નાવલિ વાસ્તવમાં પ્રશ્નોની એક યાદી કે પત્રક છે, જેના જવાબો જે-તે વ્યક્તિએ જાતે ભરવાના હોય છે.

ગુડ અને હટ્ટના મતે ‘પત્રકના ઉપયોગ દ્વારા પ્રશ્નોના ઉત્તરો મેળવવાની એક પ્રયુક્તિ એટલે પ્રશ્નાવલિ.’

આ પત્રકના પ્રશ્નોના ઉત્તરો ઉત્તરદાતા જાતે લખે છે.

સંશોધક પ્રશ્નાવલિનો ઉપયોગ બે રીતે કરી શકે છે : (1) રૂબરૂ કે હાથોહાથ પહોંચાડીને (2) ટપાલ કે ઈ-મેઈલ દ્વારા મોકલીને.

જો સંશોધન સાથે સંકળાયેલ ઉત્તરદાતાઓ કોઈ ચોક્કસ સ્થળે હોય તો સંશોધક તેને રૂબરૂ મળી પ્રશ્નાવલિ આપી શકે છે; ઉપરાંત એક નિશ્ચિત સ્થળે ઉત્તરદાતાઓને એકત્ર કરી, પ્રશ્નાવલિ ભરાવવામાં આવે છે. જો ઉત્તરદાતાઓ સંશોધકથી કોઈ દૂરના સ્થળે સ્થાયી હોય ત્યારે સંશોધક ટપાલ કે ઈ-મેઈલ દ્વારા તેને પ્રશ્નાવલિ મોકલાવે છે. આ પ્રશ્નાવલિ પ્રયુક્તિના કેટલાક લાભ અને ગેરલાભ નીચે મુજબ છે :

પ્રશ્નાવલિના લાભો

(1) વિશાળ સંખ્યામાં વ્યક્તિઓ કે વિશાળ વિસ્તારમાં ફેલાયેલ વ્યક્તિઓ પાસેથી આ પ્રયુક્તિથી સરળતાથી માહિતી મેળવી શકાય છે.

(2) ટપાલ કે ઈ-મેઈલ દ્વારા પ્રશ્નાવલિ મોકલવાની સુવિધાને કારણે સંશોધકના સમય અને નાણાં બંનેની બચત થાય છે.

(3) પ્રશ્નાવલિના ઉત્તર આપવાના સમયે ઉત્તરદાતા સમક્ષ સંશોધક પ્રત્યક્ષ હાજર ન હોવાથી ઉત્તરદાતા કોઈ પણ જાતના દબાણ કે સંકોચ વિના મુક્ત મને ઉત્તરો આપી પોતાના અભિપ્રાય આપી શકે છે.

પ્રશ્નાવલિના ગેરલાભ

(1) પ્રશ્નાવલિનો ઉપયોગ માત્ર શિક્ષિત વર્ગના ઉત્તરદાતાઓ જ કરી શકે છે.

(2) ટપાલ અને ઈ-મેઈલ દ્વારા મોકલવામાં આવતી પ્રશ્નાવલિ ક્યારેક ઉત્તરદાતાઓ પાસેથી પરત આવતી નથી, તો ક્યારેક એવું પણ બને છે કે જે પ્રશ્નાવલિ પરત આવે ત્યારે તે અધૂરી વિગતો કે માહિતી સાથેની હોય છે.

(3) ઘણી વાર ઉત્તરદાતાઓ સમયસર પ્રશ્નાવલિ પરત મોકલાવતા નથી.

(4) બધા જ ઉત્તરદાતાઓને કેન્દ્રમાં રાખીને પ્રશ્નોની રચના કરવી એ સંશોધક માટે કઠિન હોય છે.

પ્રશ્નાવલિના પ્રકારો

પ્રશ્નાવલિમાં સમાવિષ્ટ પ્રશ્નોના સ્વરૂપને ધ્યાનમાં રાખીને તપાસીએ તો પ્રશ્નાવલિના મુખ્ય પ્રકારો નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય : (1) પ્રતિબંધિત પ્રશ્નાવલિ કે વૈકલ્પિક જવાબી પ્રશ્નાવલિ (2) અપ્રતિબંધિત પ્રશ્નાવલિ કે મુક્તજવાબી પ્રશ્નાવલિ (3) પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રશ્નોવાળી પ્રશ્નાવલિ અને (4) ચિત્રાત્મક પ્રશ્નાવલિ

(1) પ્રતિબંધિત પ્રશ્નાવલિ કે વૈકલ્પિક જવાબી પ્રશ્નાવલિ : પ્રશ્નાવલિના આ પ્રકારમાં પ્રશ્નોના ઉત્તરો નક્કી કરેલા હોય છે. જેમકે, ‘હા’, ‘ના’ કે ‘ખબર નથી’ અથવા તો પુછાયેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરો વિકલ્પના સ્વરૂપમાં આપવામાં આવેલા હોય કે પછી પ્રશ્નાવલિમાં આપેલ પ્રશ્નો સાથે ઉત્તરદાતાએ સંમતિ કે અસંમતિ દર્શાવવાની હોય એવા પ્રશ્નોને પ્રશ્નાવલિના આ પ્રકારમાં સમાવવામાં આવે છે. આ પ્રશ્નાવલિમાં પુછાયેલા પ્રશ્નોને પ્રતિબંધિત પ્રશ્નો અને પ્રશ્નાવલિને પ્રતિબંધિત પ્રશ્નાવલિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(2) અપ્રતિબંધિત પ્રશ્નાવલિ કે મુક્તજવાબી પ્રશ્નાવલિ : જે પ્રશ્નાવલિમાં પ્રશ્નોના જવાબો ઉત્તરદાતાએ પોતાના શબ્દોમાં કોઈ પણ પ્રકારના પ્રતિબંધ વગર મુક્ત રીતે આપવાના હોય તેવી પ્રશ્નાવલિને અપ્રતિબંધિત કે મુક્તજવાબી પ્રશ્નાવલિ કહેવામાં આવે છે. દા.ત., દેશના વિકાસ માટે કેવાં પગલાંઓ ભરી શકાય ?

(3) પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રશ્નોવાળી પ્રશ્નાવલિ : જે પ્રશ્નાવલિમાં પ્રશ્નો પૂછવા પાછળનો સંશોધકનો હેતુ શું જાણવાનો છે તે ઉત્તરદાતા સ્પષ્ટ સમજી શકે તેમ હોય તેવા પ્રશ્નોને પ્રત્યક્ષ પ્રશ્નો કહેવાય. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રત્યક્ષ પ્રશ્નો સીધી રીતે જ સંશોધકના હેતુને વ્યક્ત કરતા હોય છે.

આ પ્રત્યક્ષ પ્રશ્નો સંશોધન-હેતુ સાથે સુસંગત અને સંશોધન-સમસ્યા સાથે સંકળાયેલા હોય છે. વળી, પ્રત્યક્ષ પ્રશ્નો પ્રતિબંધિત કે અપ્રતિબંધિત સ્વરૂપના પણ હોઈ શકે. આવા પ્રશ્નો ઉત્તરદાતાના વિચારો, વલણો, અભિપ્રાયો અને માન્યતાઓ વગેરે જાણવામાં ખૂબ ઉપયોગી બનતા હોય છે.

પરોક્ષ પ્રશ્નાવલિ પરોક્ષ પ્રશ્નોની બનેલી હોય છે. જે પ્રશ્નો પાછળ સંશોધક શું જાણવા ઇચ્છે છે તે ઉત્તરદાતા સ્પષ્ટ સમજી ન શકે તેવા પ્રશ્નોને પરોક્ષ પ્રશ્નો કહેવાય. આવા પ્રશ્નો સંશોધન-હેતુ સાથે સીધા સુસંગત કે સંબંધમાં હોતા નથી; પરંતુ ધારણા કે સિદ્ધાંતથી તે સંશોધન-હેતુ સાથે સંબંધિત હોય છે, જેમાં સંદિગ્ધ ચિત્રો દર્શાવીને ઉત્તરદાતાને પૂછવામાં આવે કે, ‘આ ચિત્રો શું સૂચવે છે ?’ કે ‘આ ચિત્ર શાનું છે ?’ આવી જ રીતે કોઈ અધૂરું વાક્ય આપીને તેને પૂર્ણ કરવાનું ઉત્તરદાતાને કહેવામાં આવે તો તેવા પ્રશ્નોને પરોક્ષ પ્રશ્નો કહી શકાય.

સંશોધનકાર્યમાં તમામ પ્રકારના પ્રશ્નો ઉપયોગી હોય છે. એ પ્રશ્નો પ્રતિબંધિત, અપ્રતિબંધિત કે પછી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ કોઈપણ સ્વરૂપના હોઈ શકે. આથી કોઈ પણ પ્રશ્નાવલિ એક યા બીજી રીતે ઓછાવત્તે અંશે ઉપર્યુક્ત પ્રશ્નોના સંયોજનરૂપ હોય છે, જેને ‘મિશ્ર પ્રશ્નાવલિ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેનો નમૂનો પરિશિષ્ટમાં આપેલ છે.

(4) ચિત્રાત્મક પ્રશ્નાવલિ : નિરક્ષર ઉત્તરદાતા કે બાળકો પાસેથી માહિતી એકત્ર કરવા માટે વિવિધ ચિત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય છે. આવી પ્રશ્નાવલિને ‘ચિત્રાત્મક પ્રશ્નાવલિ’ કહેવામાં આવે છે.

નિરીક્ષણ પ્રયુક્તિ

માહિતી એકત્ર કરવાની વિવિધ પ્રયુક્તિ પૈકીની એક પ્રયુક્તિ એ નિરીક્ષણ પ્રયુક્તિ છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયોની મદદથી પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરીને માહિતી એકત્ર કરવામાં આવે તેને નિરીક્ષણ કહેવાય. નિરીક્ષણ વૈજ્ઞાનિક ત્યારે બને કે જ્યારે નિરીક્ષણ ચોકસાઈપૂર્ણ, આયોજિત અને સંશોધન-હેતુને પૂર્ણ કરવામાં મદદરૂપ થતું હોય. આમ, સંશોધનના હેતુ કે ઉદ્દેશોને લક્ષ્યમાં રાખીને જ્ઞાનેન્દ્રિયોની મદદથી માહિતી મેળવવાની પ્રક્રિયા એટલે નિરીક્ષણ.

પોલિન યંગના મતે ‘નિરીક્ષણ એ વસ્તુ, વ્યક્તિ કે પરિસ્થિતિ વિશે માહિતી મેળવવાની પ્રક્રિયા છે.’

અર્થાત્ જે પરિસ્થિતિ કે ઘટનાનો અભ્યાસ કરવાનો હોય એ ઘટના બનતી હોય ત્યારે જ ઘટના સ્થળે એ ઘટનાને જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા જોઈ તેને લગતી માહિતી મેળવવી તેને નિરીક્ષણ કહેવાય.

નિરીક્ષણના પ્રકાર

નિરીક્ષણના મુખ્યત્વે બે પ્રકારો, જેને નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય : (1) સહભાગી નિરીક્ષણ (2) અસહભાગી નિરીક્ષણ.

(1) સહભાગી નિરીક્ષણ : નિરીક્ષણકર્તા પોતે પોતાના અભ્યાસ હેઠળના જૂથ જીવનમાં ભળી જઈ નિરીક્ષણ કરે તેને સહભાગી નિરીક્ષણ કહેવાય. સહભાગી નિરીક્ષણ શબ્દ સૌપ્રથમ લિંડબેને 1924માં પોતાના પુસ્તક 'Social Discovery' માં પ્રયોજ્યો હતો. માનવશાસ્ત્રી મેલિનોવસ્કી સહભાગી નિરીક્ષણના પ્રણેતા છે.

સહભાગી નિરીક્ષણમાં નિરીક્ષણકર્તાએ પોતાનો ઉદ્દેશ કે ઓળખ છુપાવીને અભ્યાસક્ષેત્રના જૂથમાં ભળી જઈ તે જૂથના સભ્ય બની, તે જૂથની અન્ય વ્યક્તિઓની વાસ્તવિક ગતિવિધિનું નિરીક્ષણ કરવાનું હોય છે.

સહભાગી નિરીક્ષણ પ્રયુક્તિની મદદથી નિરીક્ષણકર્તા જૂથના સભ્ય તરીકે જૂથના અન્ય સભ્યોના સ્વાભાવિક વર્તનનું નિરીક્ષણ કરી, તેમના વિશે ઊંડાણપૂર્વકની માહિતી મેળવે છે. વળી, આ પ્રયુક્તિની મદદથી વિસ્તૃત માહિતી મેળવી શકાય છે અને તેની સત્યતાને પણ ચકાસી શકાય છે, જે સંશોધનને વિશ્વસનીય બનાવે છે. દા.ત., મેલિનોવસ્કીએ કરેલા ઓસ્ટ્રેલિયાના ટ્રોપ્રિઆન્ડ ટાપુઓના આદિવાસીઓનો અભ્યાસ.

સહભાગી નિરીક્ષણની આ ઉપયોગિતા હોવા છતાં તેની કેટલીક મર્યાદાઓ પણ છે. નિરીક્ષણજૂથના સભ્યોને નિરીક્ષણકર્તાના હેતુ કે ઓળખની જાણ થઈ જાય તો જૂથના સભ્યોનું વર્તન કૃત્રિમ બની જાય છે. વળી, એક સંશોધકે નિરીક્ષણ દ્વારા મેળવેલ માહિતીને અન્ય સંશોધક દ્વારા ચકાસવી મુશ્કેલ બને છે. તો ક્યારેક સંશોધકે જોઈતી માહિતી મેળવવા લાંબા સમય સુધી પ્રતીક્ષા પણ કરવી પડે છે, જેથી સમયનો વ્યય થાય છે. જો નિરીક્ષણકર્તા તટસ્થ રહી માહિતી એકત્ર ન કરી શકે તો આધારભૂત માહિતી મેળવી શકાતી નથી.

(2) અસહભાગી નિરીક્ષણ : જે સંશોધનમાં અભ્યાસ હેઠળના જૂથથી સંશોધક પોતાની જાતને અલિપ્ત રાખીને સંશોધન-પ્રશ્ન સંદર્ભે માહિતી મેળવવા નિરીક્ષણ કરે છે તેને અસહભાગી નિરીક્ષણ કહેવાય. બીજા શબ્દોમાં એમ કહી શકાય કે સંશોધક અભ્યાસ હેઠળના જૂથમાં નિષ્ક્રિય રહી એક પ્રેક્ષકની જેમ નિરીક્ષણ કરે ત્યારે તેને અસહભાગી નિરીક્ષણ કહેવાય.

અસહભાગી નિરીક્ષણમાં સંશોધક એક બહારની વ્યક્તિ તરીકે નિરીક્ષણ કરે છે. કારખાનાં, હડતાલ, ધાર્મિક ઉત્સવો કે વિધિઓ, શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો વચ્ચેના સંબંધો વગેરે જેવી અનેક પરિસ્થિતિના અભ્યાસમાં અસહભાગી નિરીક્ષણનો ઉપયોગ કરી શકાય.

ઉપર્યુક્ત પ્રકારો નિરીક્ષણકર્તાની ભૂમિકાને આધારે ઉદ્ભવેલા છે. સંશોધનમાં સંપૂર્ણ સહભાગી કે સંપૂર્ણ અસહભાગી નિરીક્ષણ કરવું મુશ્કેલ છે. આથી સંશોધનક્ષેત્રે સહભાગી અને અસહભાગી નિરીક્ષણના સંયોજનરૂપે અર્ધસહભાગી નિરીક્ષણ પ્રયુક્તિ વિકસી છે, જે ઉપર્યુક્ત બંને નિરીક્ષણમાં રહેલી ઊણપને દૂર કરે છે.

વ્યક્તિત્વપાસ પદ્ધતિ

સામાન્ય રીતે ગુણાત્મક અભ્યાસોમાં વિશિષ્ટ પ્રકારના અભ્યાસોની આવશ્યકતા રહે છે. વ્યક્તિત્વપાસ પદ્ધતિ આવી જ એક પદ્ધતિ છે જેના દ્વારા કોઈ વ્યક્તિ, સંસ્થા કે સમુદાયનો અભ્યાસ થાય છે.

સમાજશાસ્ત્રમાં હર્બર્ટ સ્પેન્સરે સૌપ્રથમ વ્યક્તિત્વપાસ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો હતો. સામાજિક સંશોધનમાં બે પ્રકારની માહિતી એકત્ર કરવામાં આવે છે : (1) સંખ્યાત્મક માહિતી અને (2) ગુણાત્મક માહિતી.

આ પૈકી ગુણાત્મક માહિતી એકત્ર કરવાની એક મહત્વની પદ્ધતિ એ વ્યક્તિત્વપાસ પદ્ધતિ છે.

બિસેન્જ અને બિસેન્જના મતે ‘વ્યક્તિત્વપાસ પદ્ધતિ ગુણાત્મક વિશ્લેષણનું સ્વરૂપ છે, જેમાં વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ કે સંસ્થાનું ધ્યાનપૂર્વકનું સંપૂર્ણ નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે.’ સમાજશાસ્ત્રમાં સમાજજીવનની મહત્વની ઘટનાઓનો ગહન અભ્યાસ કરવા માટે વ્યક્તિ તપાસ પદ્ધતિનો બહોળા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થાય છે. ટૂંકમાં, વ્યક્તિત્વપાસ પદ્ધતિ એટલે માત્ર કોઈ એક વ્યક્તિનો જ અભ્યાસ નહિ; પરંતુ સામાજિક એકમ તરીકે વ્યક્તિ, સંસ્થા કે સમુદાયનો અભ્યાસ.

વ્યક્તિત્વપાસ પદ્ધતિની વિશેષતાઓ

(1) અભ્યાસનું કેન્દ્ર સામાજિક એકમ છે. (વ્યક્તિથી સમૂહ સુધી)

(2) સામાજિક એકમ પર અસર કરનારાં પરિબળો શોધી કાઢવામાં આવે છે અને સામાજિક એકમ અને સામાજિક વાતાવરણ વચ્ચેનો કાર્યકારણનો સંબંધ તપાસવામાં આવે છે.

(3) સામાજિક એકમમાં અભ્યાસને જરૂરી એવા હેતુઓને લક્ષમાં લઈને અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

(4) આ પદ્ધતિમાં કોઈ પણ એકમનો ઊંડાણપૂર્વક, ઝીણવટભર્યો અભ્યાસ થાય છે.

(5) આ પદ્ધતિને ગુણાત્મક અભ્યાસ પણ કહેવાય છે.

(6) આ પદ્ધતિમાં સંશોધનની ઘણી બધી પદ્ધતિ અને પ્રયુક્તિઓ જેવી કે - ઐતિહાસિક, ગ્રંથાલય, નિરીક્ષણ, મુલાકાત વગેરેનો સીધો ઉપયોગ થાય છે.

વ્યક્તિત્વપાસ પદ્ધતિના ઉપયોગથી બે પ્રકારના અભ્યાસ કરી શકાય : (1) વ્યક્તિ અધ્યયન અને (2) સમૂહ કે સમુદાયનું અધ્યયન.

આ પદ્ધતિમાં પ્રાથમિક માહિતી મુલાકાત અનુસૂચિ અને નિરીક્ષણ દ્વારા અને ગૌણ માહિતી ડાયરી, પત્રો, જીવન, ઇતિહાસ કે દૈનિક નોંધના માધ્યમથી એકત્ર કરવામાં આવે છે.

વ્યક્તિત્વપાસ પદ્ધતિની ઉપયોગિતા

- (1) સામાજિક એકમોનો ઝીણવટભર્યો અભ્યાસ થઈ શકે છે.
- (2) આ પદ્ધતિના ઉપયોગથી નવી ઉપકલ્પના કે સિદ્ધાંત રચી શકાય છે.
- (3) આ પદ્ધતિથી મેળવેલ માહિતીમાંથી અન્ય પ્રકારનાં સંશોધનોને પ્રેરણા મળે છે.
- (4) સંશોધકનું જ્ઞાન સમૃદ્ધ બને છે.

વ્યક્તિત્વપાસ પદ્ધતિની મર્યાદા

- (1) આ પદ્ધતિમાં જુદા જુદા સમૂહોની તુલના શક્ય બનતી નથી.
- (2) મોટા ભાગે મર્યાદિત સ્વરૂપના સંશોધનમાં તે વધુ ઉપયોગી નીવડે છે.

વ્યક્તિત્વપાસ પદ્ધતિની ઉપર્યુક્ત ઉપયોગિતા અને મર્યાદા હોવા છતાં અનેક નવાં સંશોધનક્ષેત્રોમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. સમાજશાસ્ત્ર ઉપરાંત વાણિજ્ય સંચાલન, આધુનિક ગુનાશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ અને મનોવિજ્ઞાન જેવા વિષયોમાં પણ આ પદ્ધતિ ઉપયોગમાં લેવાય છે.

ગુણાત્મક સંશોધનમાં અને સંખ્યાત્મક પ્રકારના સંશોધનમાં સમાજશાસ્ત્રમાં સંશોધનની વિવિધ પદ્ધતિઓ અને પ્રયુક્તિઓનો ઉપયોગ થાય છે. જેની માહિતી આપણે આ એકમમાં મેળવી છે. સંશોધનનો વિષય બદલાતા પ્રયુક્તિ પણ બદલવી પડે છે. સમાજની ઘટનાઓને વૈજ્ઞાનિક રીતે તપાસવા આ બધી પ્રયુક્તિઓ અને પદ્ધતિ ઉપયોગી છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર જવાબ લખો :

- (1) સામાજિક સંશોધનનાં સોપાનો ચર્ચો.
- (2) સર્વેક્ષણ પદ્ધતિ વિશે વિગતવાર સમજ આપો.
- (3) પ્રશ્નાવલિનો અર્થ આપી, તેના પ્રકારો સમજાવો.
- (4) સહભાગી અને અસહભાગી નિરીક્ષણ સમજાવો.
- (5) વ્યક્તિત્વપાસ પદ્ધતિ સમજાવો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ લખો :

- (1) સંશોધનના હેતુઓ સ્પષ્ટ કરો.

(2) મુલાકાત પ્રયુક્તિ સમજાવો.

(3) પ્રશ્નાવલિના લાભ-ગેરલાભ જણાવો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ લખો :

(1) સામાજિક સંશોધનની વ્યાખ્યા આપો.

(2) સેન્સસ સર્વેક્ષણ કોને કહેવાય ?

(3) મુલાકાત માર્ગદર્શિકાની વ્યાખ્યા આપો.

(4) પ્રશ્નાવલિની વ્યાખ્યા આપો.

(5) નિરીક્ષણ એટલે શું ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

(1) સમાજશાસ્ત્ર કેવું વિજ્ઞાન ગણાય છે ?

(2) સંશોધનના હેતુઓ કોણે દર્શાવ્યા છે ?

(3) નિદર્શ (સેમ્પલ) એટલે શું ?

(4) સહભાગી નિરીક્ષણના પ્રણેતા કોણ છે ?

5. નીચેના પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં આપેલા વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી સાચો ઉત્તર આપો :

(1) સામાજિક સંશોધનના હેતુ દર્શાવનાર વિદ્વાન કોણ છે ?

(અ) રેડમન અને મોરી (બ) હર્બર્ટ સ્પેન્સર (ક) પોલિન યંગ (ડ) સ્ટીફન

(2) બાળકો અને નિરક્ષર વ્યક્તિ પાસેથી માહિતી મેળવવા કઈ પ્રયુક્તિ ઉપયોગી છે ?

(અ) મિશ્ર પ્રશ્નાવલિ (બ) ચિત્રાત્મક પ્રશ્નાવલિ
(ક) પ્રતિબંધિત પ્રશ્નાવલિ (ડ) મુક્ત જવાબી પ્રશ્નાવલિ

(3) સહભાગી નિરીક્ષણ શબ્દ સૌપ્રથમ કોણે પ્રયોજ્યો ?

(અ) મેલિનોવસ્કી (બ) પોલિન યંગ (ક) ગુડ અને હક્ટ (ડ) લિંડમેન

પ્રવૃત્તિ

- તમારા વિસ્તારની કોઈ ઘટના વિશે સર્વેક્ષણ કરો.
- કોઈ એક અભ્યાસ-વિષય પસંદ કરી, તે સંદર્ભે પ્રશ્નાવલિની રચના કરો.
- તમારી આજુબાજુના વિસ્તારની સમસ્યા જાણી, મુલાકાત પ્રયુક્તિનો ઉપયોગ કરી, તે સંદર્ભે માહિતી એકત્ર કરો અને અહેવાલ તૈયાર કરો.

